

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

ВОЙЦЕХОВСЬКА І. М.,
випускниця юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 346.62

ПОНЯТТЯ, ВИДИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО РИЗИКУ

Статтю присвячено проблемам визначення поняття підприємницького ризику. Розглянуті різні існуючі наукові підходи, виявлені їх переваги та недоліки. Запропоновано власний підхід до розуміння підприємницького ризику. Виділені основні різновиди даного виду ризику та надана їх класифікація.

Ключові слова: підприємницька діяльність, ризики, підприємницькі ризики, види підприємницьких ризиків, класифікація підприємницьких ризиків.

Статья посвящена проблемам определения понятия предпринимательского риска. Рассмотрены различные существующие научные подходы, выявлены их преимущества и недостатки. Предложен собственный подход к пониманию предпринимательского риска. Выделены основные разновидности данного вида риска и предоставлена их классификация.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, риски, предпринимательские риски, виды предпринимательских рисков, классификация предпринимательских рисков.

The article deals with the problems of definition of business risk. It studies different current scientific approaches, identifies their advantages and disadvantages. The article proposed own approach to understanding the entrepreneurial risk. Also it reveals the main varieties of this type of risk and their classification.

Key words: entrepreneurial activity, risks, entrepreneurial risks, types of business risks, classification of business risks.

Вступ. Здійснення підприємницької діяльності нерозривно пов'язано з ризиком. Незалежно від сфери виробництва товарів, надання послуг чи виконання робіт, незалежно від організаційно-правової форми чи будь-яких інших обставин, діяльність суб'єктів господарювання завжди є й буде ризиковою. Існування ризику свідчить про наявність потенційної загрози настання наслідків для суб'єкта господарювання, у зв'язку з якими він може понести втрати чи збитки у своїй діяльності. З метою запобігання зазначеним негативним наслідкам, підприємці можуть використовувати різні способи мінімізації ризиків, одним із яких виступає страхування. Саме тому поняття підприємницького ризику набуває не аби якого значення.

Проблеми підприємницького ризику досліджували багато як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, зокрема: В.П. Грузинов, Е.Дж. Долан, С.В. Жучков, Л.А. Лахтіонова, Д. Ліндсей, Н.О. Саніахметова, Н.Л. Тітова, Й. Шумпетер. Також дане питання вивчалось багатьма правниками: Н.О. Антоною, Д.О. Барікінім, І.О. Волковою, А.О. Діденко, О.А. Кабишевим, В.О. Копиловим, О.Г. Савінім, Е.П. Стасьом, І.В. Троїцькою та іншими.

Постановка завдання. З метою захисту майнових інтересів суб'єктів підприємництва, які здійснюють свою діяльність в умовах потенційної ймовірності настання втрат та загрози виникнення інших негативних економічних наслідків, надзвичайно важливим є: визначення поняття ризику та підприємницького ризику, зокрема; виявлення основних видів підприємницьких ризиків; здійснення класифікації підприємницьких ризиків.

Результати дослідження. Перш за все, слід зазначити про те, що ризик є однією з головних ознак підприємницької діяльності. Адже навряд чи можна уявити ситуацію, коли суб'єкт господарювання отримує лише прибуток від своєї діяльності й не несе ніяких збитків. Відповідно до ст. 42 Господарського кодексу України підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [4]. Тобто характеризуючи сучасну підприємницьку діяльність законодавець вказує на її ризиковий характер [19, с. 39], однак не надає жодного визначення такої ознаки.

І.О. Волкова в своїй монографії звертається до етимологічного визначення даного терміну. Так, слово «ризик» було запозичене з французької мови («risque»), яке, в свою чергу, було запозичене з італійської («risico»), а походить воно від грецьких слів «скеля» і «підніжжя гори». Таким чином, «ризикувати», як зазначає автор, може бути прирівняне до вислову «лавірувати між скель» [2, с. 20]. Інші науковці, зокрема В. І. Серебровський, стверджують, що слово «ризик» було запозичене з португальської мови («risco»), яке перекладається як «скеля над прірвою» – так мореплавці позначали одну з головних небезпек, що загрожували кораблю в плаванні [22, с. 217]. Отже існування ризику завжди пов'язується з певною небезпекою.

Багато вітчизняних науковців, зокрема спеціалістів у галузі цивільного права, надавали власне визначення ризику. Так, наприклад, на думку А.О. Собчак, ризик являє собою «небезпеку виникнення несприятливих наслідків (майнового чи особистого характеру) щодо яких невідомо, настануть вони чи ні» [20, с. 55]. М.С. Малєїн розглядає ризик як можливу небезпеку, як правомірне усвідомлення небезпеки [14, с. 33] О.О. Красавчиков при розкритті змісту даного поняття не обмежився вказівкою на випадкову загибель чи псування речі, а визначив, що несення ризику полягає в «прийнятті на себе» відповідно до закону збитків, які можуть настати в результаті випадкових обставин [13, с. 144–145].

У правовій науці існують різні точки зору щодо розуміння ризику. Можна виділити три концепції правової природи даного терміну: об'єктивну, суб'єктивну та дуалістичну.

Об'єктивна концепція, прихильниками якої є А.Ю. Бушев, М.С. Малєїн, А.О. Собчак, О.А. Кабишев, Д.Ф. Кастріюлін та інші, полягає в тому, що ризиком визнається об'єктивна та невідвротна небезпека у вигляді нормативно закріпленої ймовірності настання певних негативних наслідків і нанесення шкоди благам та інтересам (наприклад, настання підстав для виконання обов'язку з відшкодування шкоди).

Концепція суб'єктивного ризику під ризиком розглядає свідоме припущення (передбачення) особою настання негативних наслідків як результату власних дій чи дій інших осіб [3]. До основних прихильників даної концепції слід віднести В.А. Ойгензихта, С.М. Братуся, Ф.Г. Нінідзе, О.О. Красавчикова та В.О. Копилова [16, с. 68; 11, с. 53].

Дуалістична або двоаспектна концепція ризику ґрунтується на тезі про взаємодію двох названих концепцій і визнання суб'єктивного ризику поряд із об'єктивним як збірної категорії, що одночасно поєднує в собі суб'єктивні та об'єктивні елементи. Такого погляду притримувалися А.П. Альгин, М.П. Озріх, Є.О. Харитонов [14, с. 48]. Відповідно до такого підходу, ризик – це ймовірна шкода, а сам процес очікування настання ризику – це категорія суб'єктивна, в той час як сам ризик представляється у вигляді об'єктивної реальності [6].

Таким чином можна дійти висновку, що термін «ризик» використовується для позначення загрози чи небезпеки виникнення шкоди. Ризик полягає у вчиненні дій, наслідків яких передбачити неможливо, але усвідомлювати можливість їх настання необхідно. Враховуючи те, що підприємницька діяльність здійснюється в умовах ризику, постає потреба не лише у визначенні загального поняття ризику, а й у встановленні особливості такого специфічного різновиду ризиків, як підприємницький.

Досить цікавою є думка про те, що ризиковий характер діяльності суб'єкта господарювання пов'язаний не лише з понесенням збитків, а й з отриманням доходів. Таку позицію займав Йозеф Шумпетер, який наполягав на необхідності врахування ризикованого характеру підприємництва у зв'язку із тим, що ці ризики можуть викликати одночасно й прибутки, й збитки, а тому вимагають врахування в господарському аспекті [24, с. 21]. С.В. Жучков також вважає, що ризик «... може трактуватися не тільки як несприятливий подія з негативними наслідками, але і як сприятливе подія з позитивним результатом» [7].

У юридичній літературі, зокрема у науково-практичному коментарі до Господарського кодексу України, підприємницький (комерційний) ризик пов'язується із можливими несприятливими майно-

вами наслідками діяльності підприємця, не зумовленими певними упущеннями з його боку [18, с. 26]. Можливими причинами таких наслідків називаються зміни у законодавстві, порушення обов'язків контрагентами, зміни умов підприємницької діяльності [5, с. 80].

Відповідно, в такому розумінні підприємницького ризику як обставини, що не залежить від волі суб'єкта, знайшла своє відображення об'єктивна концепція ризику. Недоліком якої є те, що вона ігнорує можливість настання несприятливих наслідків з вини самих суб'єктів підприємництва. Очевидно, що такі ситуації мають бути враховані, адже успішність підприємницької діяльності залежить від професійності осіб, які її здійснюють. І саме вони можуть відвернути настання збитків, окрім випадків, коли шкода заподіюється через об'єктивно існуючі обставини.

На відміну від попереднього визначення, В.О. Копилов під підприємницьким ризиком розуміє усвідомлений вибір суб'єктом підприємницької діяльності одного з альтернативних варіантів поведінки в ризикованій ситуації, що характеризується невизначеністю результату і ймовірністю настання несприятливих майнових наслідків, що виражаються у витратах, які дана особа повинна буде понести для відновлення порушеного права, а також у неотриманні доходів, які ця особа одержала б при звичайних умовах цивільного обороту, якби її право не порушувалося [12]. Слід зазначити, що таке визначення пов'язує настання ризику тільки з двома наслідками: покриття незапланованих витрат та неотримання доходів у зв'язку із порушенням прав суб'єкта. В той же час, як вже зазначалося, в підприємницькій діяльності можуть виникати й інші об'єктивні збитки, не пов'язані із порушенням суб'єктивних прав. Окрім того, як відмічає М.С. Клапків, суб'єктивний ризик є малоімовірним, бо здебільшого залежить від сприйняття його особою [10, с. 76].

А. О. Кабишев є одним із прихильників об'єктивної концепції, саме тому пов'язує настання підприємницького ризику з об'єктивними подіями. Однак разом із цим визначає його як діяльність підприємця на ринку в ситуації невизначеності щодо ймовірного одержання прибутку або збитків, коли той, хто приймає рішення опиняється перед вибором альтернативної поведінки. З його точки зору, ризик є психічне ставлення підприємця до результату власної ділової активності або активності інших осіб, а також до результату об'єктивно випадкових подій, що виражається в усвідомленому допущенні негативних майнових наслідків [8, с. 53]. Тобто відповідне визначення відображає суть не лише об'єктивних, але й суб'єктивних теорій ризику.

У зв'язку з цим, досить цікавим є співвідношення між поняттями «підприємницький ризик» та «комерційний ризик», які в науковій літературі інколи ототожнюють. Так, наприклад, В. Ф. Попондопуло під комерційним ризиком розуміє можливі несприятливі майнові наслідки діяльності підприємця, не обумовлені якими-небудь упущеннями з його боку. Причини таких негативних наслідків підприємницької діяльності є об'єктивними, незалежними від самого підприємця, наприклад: стихійні лиха, аварії, невиконання або неналежне виконання зобов'язань контрагентами. Автор наголошує, що комерційний ризик слід відрізнити від тісно пов'язаної з ним категорії майнової відповідальності самого підприємця, яка виражається в несприятливих майнових наслідках для нього й обумовлена правопорушенням із його боку [18, с. 17].

На нашу думку, розмежування даних понять не є доцільним, адже підприємницький ризик охоплює собою всі випадки заподіяння шкоди суб'єкту підприємництва. Таким чином, при характеристиці підприємницького ризику необхідно враховувати не просто зміни законодавства, невиконання обов'язків контрагентами тощо, а, насамперед, такі наслідки, що не можуть бути попереджені у силу професійної поведінки суб'єкта підприємницької діяльності [21, с. 14–15].

Нині у практиці страхування існують дві точки зору на підприємницькі ризики. Перша полягає в тому, що підприємницький ризик ототожнюється з фінансовим, тобто ризиком втрати грошей. Відповідно до другої точки зору ці ризики розглядаються широко й до них відносяться будь-які ризики, що виникають у господарській діяльності [15, с. 310–311].

Переважає більшість науковців підтримує другу позицію. Серед Н.О. Антоновою висловлюється думка про те, ще підприємницький ризик можна визначити як потенційно можливу, випадкову подію, що впливає на матеріальні, грошові ресурси, виробничі, економічні процеси підприємницької діяльності та заподіюють збитки, для відшкодування яких проводиться страхування [1, с. 41].

Схоже визначення надає І.О. Волкова. На її думку, підприємницький ризик – це потенційно можлива, випадкова подія, результатом впливу якої на матеріальні, грошові ресурси, виробничі, економічні процеси підприємницької діяльності є збитки, додаткові витрати, зменшення одержуваних доходів, прибутку, що зумовлюють необхідність страхування з метою відшкодування заподіяної подією збитку [2, с. 40].

О.М. Олійник розширює поняття ризику в підприємницькій діяльності. На її погляд, підприємницький ризик – це ймовірність неотримання запланованого або очікуваного позитивного результату так само, як і можливість отримання негативних наслідків від тих чи інших дій, в чому б вони не полягали [17, с. 25].

Е.П. Стась у своїй дисертації приходиться до висновку, що ризик у сфері підприємництва можна визначити як небезпеку настання втрат та загрозу виникнення інших негативних економічних наслідків під час діяльності суб'єкта підприємницької діяльності для його майнового стану, репутації, умов здійснення діяльності та програми господарської діяльності [21, с. 16].

Враховуючи вищезазначені підходи, видається досить важливим визначити основні види підприємницьких ризиків. В економічній літературі виділяють наступні види підприємницьких ризиків:

– виробничі ризики, пов'язані із невиконанням підприємством своїх планів та зобов'язань із виробництва продукції, товарів, послуг, інших видів виробничої діяльності у результаті впливу як зовнішнього середовища, так і внутрішніх чинників;

– комерційні ризики – це ризики втрат у результаті зниження обсягів реалізації, непередбачуване зниження обсягів закупок, підвищення закупівельної ціни на товар, підвищення витрат обігу, втрати товару в процесі обігу;

– фінансовий ризик, що виникає у зв'язку із неможливістю виконання фірмою своїх фінансових зобов'язань з причини зміни купівельної сили грошей, нездійснення платежів, зміни валютних курсів [23, с. 12].

Юристи надають більш широкую класифікацію підприємницьких ризиків. О.А. Кабишев пропонує розділити її на основну та допоміжну. В основній класифікації за видами діяльності розрізняють банківські, страхові, інвестиційні, біржові, будівельні, сільськогосподарські ризики тощо.

Більш обширною є класифікація за джерелами (або характером) небезпеки. Тут виділяють:

1) Ризики природні:

- атмосферно-обумовлені (бури, градобій, повені тощо);
- геологічно обумовлені (землетрус, цунамі, виверження вулканів);
- космічно обумовлені (удари метеоритів, падіння залишків штучних супутників Землі);
- біологічно обумовлені (епідемії, панзоотії, епізоотії).

2) Ризики соціальні:

- деліктні (крадіжки, пограбування, фіктивні банкрутства, шахрайство та ін.);
- політичні (війни, страйки, зміна політичного режиму, ембарго та ін.);
- катастрофічні (пожежі, аварії, вибухи на виробництві тощо);
- ринкові (економічні) (падіння курсів валют та акцій, інфляція, невиконання договірних зобов'язань та ін.);

– правові (зміна законодавства, введення експортно-імпорتنних обмежень та ін.).

За об'єктами розрізняють ризики, що загрожують:

- основним фондам;
- оборотним засобам;
- нематеріальним активам (втрати репутації підприємця тощо).

Залежно від сфери виникнення підприємницьких ризиків їх поділяють на ризики:

- зовнішні (знаходяться поза контролем підприємця);
- внутрішні (безпосередньо пов'язані з діяльністю підприємця).

За правовою підставою виникнення ризику розрізняють ризики:

- що виникають із договірних зобов'язань;
- позадоговірні.

За ступенем підприємницького ризику розрізняють ризики:

- допустимі (нормальні);
- неприпустимі (надмірні).

Допоміжна класифікація підприємницьких ризиків, пов'язана, зокрема, з територією ризиків:

– глобальний ризик (загрожує підприємницькій активності в рамках всієї країни – гіперінфляція і т.п.);

– регіональний ризик (загрожує підприємницькій активності в окремому регіоні – введення надзвичайного стану в окремому регіоні і т.п.);

– локальний ризик (ризик, що загрожує окремому суб'єкту підприємницької діяльності).

За тривалістю ризику в часі розрізняють:
– короткочасні ризики (ризик невиконання зобов'язань по конкретній операції);
– постійні ризики (ризики, які безперервно загрожують підприємницькій активності в даному секторі економіки або в даному районі – політичні ризики в країнах з нестабільною політичною системою і т.п.).

За чисельністю осіб, які приймають ризиковане рішення, ризики поділяються на:

- індивідуальні;
- групові [9].

Також досить цікавою видається класифікація ризиків у залежності від їх впливу на стратегію й тактику підприємницької діяльності:

1) ризик, котрий обов'язково треба прийняти, бо він лежить в основі стратегії діяльності підприємця;

2) ризик, який підприємець може собі дозволити;

3) ризик, на який підприємець не може піти [10, с. 75-76].

Висновки. Підводячи підсумки, слід зазначити те, що господарська діяльність відбувається в умовах невизначеності, тобто ризикованість – це найбільш характерна риса сучасної підприємницької діяльності [2, с. 16]. Приймаючи рішення стати підприємцем суб'єкт господарювання не може передбачити ті зміни, які можуть відбутися в політичній чи соціальній сфері, також не може передбачити певних змін у законодавстві. Окрім цього, вже безпосередньо здійснюючи господарську діяльність (виробляючи певні товари чи надаючи певні послуги) заздалегідь досить складно передбачити її прибутковість чи збитковість. Так само укладаючи господарські договори, навряд чи можна передбачити, чи будуть виконані їх умови контрагентами. Однак кожен, хто бажає займатися підприємництвом, має усвідомлювати вірогідність настання таких наслідків і розуміти, що така діяльність завжди буде відбуватися в умовах ризику.

Підприємницький ризик – це загроза настання економічно негативних наслідків для суб'єкта підприємницької діяльності, які можуть бути результатом його дій та/або не залежати від нього. У зв'язку з чим виділяють два підходи до розуміння підприємницького ризику: об'єктивний, який розглядає ризик як загрозу, що виникає незалежно від суб'єкта підприємництва та суб'єктивний, який пов'язує ризик з його усвідомленим вибором. На нашу думку, розглядати підприємницький ризик виключно як наслідок, прийнятих рішень суб'єктом господарювання або ж, навпаки, виключно як результат об'єктивних обставин є невіправданим. Саме тому, видається обґрунтованим, використовувати комплексний підхід до розуміння підприємницького ризику і враховувати можливість настання будь-яких негативних наслідків у сфері підприємницької діяльності.

На підставі проведеного аналізу можна прийти до висновку, що поняття підприємницького ризику слід розглядати в широкому розумінні, що охоплює собою всі ризики, які виникають у господарській діяльності суб'єкта підприємництва. Також слід зазначити, що підприємницький ризик не можна ототожнювати із фінансовим ризиком, оскільки останній є його різновидом. Підприємницький ризик є більш загальною категорією, що включає в себе й інші ризики, що виникають у сфері підприємницької діяльності.

Список використаних джерел:

1. Антонова Н. А. Гражданско-правовые проблемы страхования предпринимательского риска : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Антонова Наталья Александровна. – Ростов-на-Дону, 2003. – 193 с.
2. Волкова И. А. Страхование предпринимательского риска в гражданском праве России : монография / И. А. Волкова. – Волгоград : ВолГУ, 2006. – 146 с.
3. Волосенко І. В. Ризик у цивільному праві (поняття, природа, види) : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 [Електронний ресурс] / Волосенко Ірина Василівна– Київ, 2011. – Режим доступу до ресурсу : <http://mydisser.com/ua/catalog/view/6/44/7888.html>.
4. Господарський кодекс України: від 16 січня 2003 року / Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, 19 – 20, 21 – 22. – Ст. 144.
5. Джумагельдієва Г. Д. Науково-практичний коментар до ст. 44 ГК України // Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. Г. Л. Знаменського, В. С. Щербини. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 80–81.

6. Диденко А. А. К вопросу о страховании финансовых и предпринимательских рисков [Электронный ресурс] / А. А. Диденко – Режим доступа до ресурсу : <http://ej.kubagro.ru/2014/02/pdf/17.pdf>.
7. Жучков С. В. Правовое регулирование страхования предпринимательского риска в Российской Федерации : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 «гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» [Электронный ресурс] / С. В. Жучков. – М., 2005. – 20 с. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/script/cntSource.asp?cntID=100084065>.
8. Кабышев О. А. Правомерность предпринимательского риска / О. А. Кабышев // Хозяйство и право. – Москва, 1994. – № 3. – С. 47 – 60.
9. Кабышев О. А. Предпринимательский риск: правовые вопросы : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юридических наук : 12.00.03. «гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» [Электронный ресурс] / О. А. Кабышев. – М., 1996. – 27 с. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=24642>.
10. Клапків М. С. Страхування фінансових ризиків: Монографія / М. С. Клапків. – Тернопіль : Економічна думка & Карт-бланш, 2002. – 570 с.
11. Копылов В. А. О категории риска в гражданском праве / В. А. Копылов // Защита субъективных прав: История и современные проблемы. – Волгоград : ВолГУ, 2000. – С. 50 – 53.
12. Копылов В. А. Риск в предпринимательской деятельности : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» [Электронный ресурс] / В. А. Копылов. – Волгоград, 2003. – 23 с. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=129512>.
13. Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности / О. А. Красавчиков. – М. : Госюриздат, 1966. – 200 с.
14. Малейн Н. С. Вина - необходимое условие имущественной ответственности / Н. С. Малейн // Советское государство и право. – Москва, 1971. – № 2. – С. 28 – 35.
15. Машина Н. І. Міжнародне страхування: Навчальний посібник / Н. І. Машина Н. І. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 504 с.
16. Ойгензихт В. А. Категория «риска» в советском гражданском праве / В. А. Ойгензихт // Правоведение. – 1971. – № 5. – С. 64 – 70.
17. Олейник О. М. Предпринимательское (хозяйственное) право: учебник в 2 т. / О. М. Олейник – М. : Юрист, 1999. – Т. 1. – 727 с.
18. Попондопуло В. Ф. Правовой режим предпринимательства / В. Ф. Попондопуло. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургск. ун-та, 1994. – 205 с.
19. Савин А. Г. Страхование рисков предпринимательской деятельности: гражданско-правовое регулирование : дис. канд. : 12.00.03 / Савин Алексей Григорьевич – Волгоград, 2012. – 160 с.
20. Собчак А. А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности / А. А. Собчак // Правоведение. – Ленинград, 1968. – № 1. – С. 49 – 57.
21. Стась Е. П. Господарсько-правове забезпечення страхування підприємницьких ризиків : дис. ... кандидата юридичних наук : 12.00.04 / Стась Едуард Павлович. – Одеса, 2012. – 201 с.
22. Троицкая И. В. Предпринимательский риск и риск предпринимателя в теории гражданского права / И. В. Троицкая // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – 2010. – № 120. – С. 216 – 227.
23. Шапкин А. С. Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций: монография / А. С. Шапкин. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко.», 2003. – 544 с.
24. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 167 с.

